tal kell megemlitenünk, hogy nagy fontosságú s nagy érdekü dolgokra csak ujjmutatást találunk.

Bizonynyal Bartók Gábor ur történeti irodalmunkat sok becses adattal szaporitá. De a történetet részletek illustrálják, ily részleteket pedid szerinte bőven találhatni a szathmári archivumban. Kétségtelenül igy is használt Bartók úr munkájával az irodalomnak, de ha nem sajnált volna munkájához nehány ivnyi okmánytárt is toldani (két Árpádkori oklevelet csakugyan közölt) csak akkor szaporitotta volna történeti irodalmunkat érdekes forrásokkal. SZILÁGYI SÁNDOR.

A TEMESI BÁNSÁG MONOGRAPHIÁI.

Schwicker Ján. Henr.: Geschichte des Temeser Banats. Gross-Becskerek, Verlag von Fr. P. Bettelheim. 1861. — Böhm Leonhard: Geschichte des Temeser Banats. Két kötet. Leipzig Verlag von Otto Vígand. 1861.

Újabb időben többször részesültünk azon örömben, hogy hazánk történet-irodalmát oly munkákkal gazdagitva vagy szaporitva lássuk, melyek a nagy egésznek jobb szolgálatot véltek tenni, ha figyelmüket egy kiváló korszak, egyes kiható történeti esemény, vagy a haza egyes részének tüzetes, lehetőleg kimeritő ismertetésére irányozzuk, ha a részletezésben és a feltalálható minden adat feldolgozásában keresik feladatukat, mintsem ha ujra meg ujra országos történetet akarván irni, csak uj, de azért nem mindig jobb alakba öntik a régi anyagot.

Örömben részesitett bennünket e tapasztalás, mondom, s nem hiszem, hogy ez örömet valaki kisebbiteni akarná, mert rajtam kivül még sokan vannak meggyőződve, hogy hazánk történetének csak úgy válandnak hasznára a sok még feldolgozatlan források, e források csak akkor fognak még gyarapodni, a száraz élvezhetetlen történeti vázból csak akkor válik lelkünkre, képzelődésünkre ható, szivünk nemesebb gerjedelmeit ébresztő kép, s e történelem a gyakorlati közéletben csak akkor lehet bölcs tanácsadóvá, ha a hivatottak közül minél többen szánják magokat arra, hogy hazánk történelmét részletes művekkel, monographiákkal gazdagitsák.

Tudjuk, hogy az irodalomtörténet és a miveltségi történet irása miért volt az újabb időkig lehetetlenség; de a politikai és diplomatikai történet terén még egy Teleki József és Szalay László sem mondhatták, hogy a másutt oly gyakran található emlékiratok és monographiák ohajtott számban és minőségben megvolnának; pedig ezek mennyire nem tették volna élvezetesebbé, nagyszerűbbé az átalános hazai történetet.

Minden esetre már csak azon körülmény is nyereménynek volna tekinthető, ha a monographiák szükségéről való nézet általánossá lesz, mert igy remélhető, hogy e nézet irókra és olvasókra ki fog hatni.

Hazánk egyes területeire vonatkozó monographiák hiányában azonban még sem vagyunk. Igy birjuk többi közt Gömör monographiáját Bartholomaeidestől; Nógrádét Mocsárytól; Szathmár, Zemplén Ugocsa vármegyéét Szirmaytól, Temes, Torontálét Báránytól, ugyanő leirta Keve vármegye emlékét és Bodrogvármegye előkorát, de az utóbbi két munka meg nem jelent. Megvan továbbá Szepes, Sáros leirata és adattára Wagnertől, Pozsony (a Notitia Hungariae-ban) Bél Mátyástól, Arad Náraytól; Doboka Hockertől; ismét Pozsony, aztán Nyitra, Heves Gyurikovicstól; Csongrád, Csanád, Békés, Hont, Palugyaitól; Győr vármegye — noha még kiadatlan — Czech Jánostól; Szerém és Verőcze Hobliktól; Marmaros Szőlősi Balázstól, Baranya Papanektól; Hunyad Dobai Istvántól; ismét Baranya Haastól; Mármaros Darvay Péter ezen megye alispánjától, kinek műve azonban még kéziratban hever; Bács Szép Ferencztől, kinek műve: Bács vármegye évszázadai, Ujvidéken jelent meg 1837-ben; Zaránd Kozma Páltól; Somogy Csorba Józseftől; a Jász- és Kunság Palugyaitól; a jász-kunok története dr. Fekete Lajostól; Csallóköz idősb Bartal Györgytől; Csik-, Gyergyó- és Kászonszék Benkő Károlytól. Ezenkivül a városok monographiái is szaporodnak, emlitjük Budapest városát Palugyaitól; Korpona tótul Braxatoristól; Szarvas Helebrandt Jánostól; Nagylak Haan Lajostól; Békés-Csaba Haantól, Gyula Mogyoróssy Jánostól; Kecskeméth Szokolai Hárló Jánostól, egy másik Katona Józseftől, egy harmadik igen jeles, Hornyik Jánostól; Eger idősb Gorove Istvántól; Temesvár Preyer Jánostól; Miskolcz Benkő Samutól és egy másik Kún M.-tól; Késmárk még kéziratban Kray Jakabtól; Modra Schreibertől, Rozsnyó Lányitól, Munkács Balajthytól, és egy másik Tabody Józseftől; Pétervárad Schamstól; Udvarhely még kéziratban Szeles Mártontól; Marosvásárhely szintén még kéziratban Lókody Györgytől; Pest Schams és Schusztertől, közelebb Hunfalvy Jánostól. Szombathely még kéziratban Horváth J. E.-től; Szentes szintén még kéziratban Kiss Bálinttól; Nagy-Kőrös Szilágyi Sándortól; Pécs Haastól, Székesfehérvár Csapó Kálmántól; Szathmár-Németi Nagy M. és Bartók G.-től; Kassa Tutkó Józseftől; Esztergam Baranyaitól; Győr Czech János után kéziratban Karvasytól; Brassó még kiadatlan — das alte und neue Kronstadt czim alatt — Hermann Mihálytól; stb. Nem akarok azokról szólni, melyek most vannak készülőben, mint Debreczen, Szeged (melynek leirására most van pályadij kitüzve) és Dées monographiái (mely utóbbi Torma Károlytól várható) sem azon nagyszámu idetartozó munkákról, melyek kevésbbé önállók lévén, Bél Mátyásnál, Palugyainál, a Tudományos Gyüjteményben és még több helyütt találhatók, és többé kevésbé kielégitik a buvár igényeit.

Előttem két munka fekszik, mely mindkettő a mult (1861) évben jelent meg, és mindkettő ugyanazon tárgygyal foglalatoskodik, de se nem a megye, se nem a város monographiája, hanem ennél valamivel szélesebb körü. Mind két, német nyelven irt munka czime: Ge-

s c i c h t e d e s T e m e s e r B a n a t s. Schwicker János Henriké Nagy-Becskereken egy, Böhm Lénárté Lipcsében két kötetben jelent meg. Már ezen monographiák czime ellen is kifogást kell tennem, mert nemcsak hogy „Bánság“ nevü tartományt történetünk, közjogunk és törvénykönyvünk nem ismer, hanem az 1834-ki országgyülés alatt a „Districtus Banatici“ nevezet egy törvényjavaslatból való kihagyása egyenesen kívántatott is. A „Bánság“ nevezetének alkalmazásáról Temes, Torontál és Krassó megyékre, én egy más helyen már bővebben értekeztem, és nagyon ohajtanám, hogy ezen elnevezés, mely ma leginkább csak a kereskedelmi életben divatos, a történetirásból valahára kiküszöböltessék. Keletkezését azon időben vette a név, midőn a bécsi udvari haditanács és udvari kamara, törvényekkel, történettel nem gondolva, mint magán jószágot igazgatták e három megyét; akkor midőn az ősi szörényi bánság helyébe, mely a Duna mellett Orsova alatt elterült, egy árnyékéletü másik szörényi bánságot alakitottak az adriai tenger közelében; akkor midőn országos mérnökök Galiciát és Ramát soká a magyar birodalomban keresték; akkor, midőn a bécsi cs. k. udvari haditanács rendeletet intézett egy horvát végvidéki ezredhez, hogy a Capellát romboltassa le és hordassa tovább, mert ezt nem hegynek, hanem kápolnának gondolta az udvari haditanács; akkor midőn Torontál hol fekvésének fölfedezésére bizottmányt küldtek ki, és a megyét nem találták meg, mert a földképek még úgy készültek hazánk vidékeiről, mintha csak Mercator mérte volna ki a téraranyokat, és Giacomo Cantellio óta valamennyi iró Bihar és Külső-Szolnok szélére helyezi Torontál megyét — miként ez Müller és Kreckwitz térképein is látható — Temes levén közvetlen határos Bácskával.

A mi a két munka érdemét illeti, nézetem szerint nem állanak a mai történetirás szinvonalán, és mind a két szerző, egypár igen lényegtelen kivétellel, nem csak hogy a maga részéről új buvárkodások eredményével nem gazdagitotta a maga monographiáját, hanem mások fáradságának gyümölcseit sem használták fel kellőleg, és ez különösen áll a magyar történetirás haladására nézve. Már pedig a ki Magyarország vagy annak egyes része történetét tudományosan akarja megirni, bár ki legyen az, a magyar irók munkáit nem nélkülözheti, és azokat nem ismerve, nem használva, csak tökéletlen művel fog a közönség elé lépni.

Schwicker a maga részéről ezt érezhette és előszavában (IX. lap) ugy nyilatkozik, hogy neki esze ágában sem volt munkájával a történettudományt gazdagitani, vagy annak körét uj felfedezésekkel és felvilágositásokkal tágitani, hanem szándéka csak abban állt: hogy a „Bánság“ lakóinak lehetőleg tiszta vonásokban honuk multját lerajzolja. Ezen kitüzött szempontját Böhmnél is, noha hasonló kijelentést nem tett, figyelembe vevén, nem akarom tagadni, hogy mind a két munkát szivesen látjuk és üdvözöljük, reménylvén, hogy maguknak olvasó kört szerezve, a hazai történet ismertetéséhez járulandnak.

Ohajtván azonban, hogy csak valódi ismeretek, nem pedig téve-

dések is terjedjenek, az idézett két munkát nehány észrevétellel akarom kisérni, mely alkalommal a mulasztási bűnöket alig akarván érinteni, csak a valóban előforduló állitásokhoz fogunk ragaszkodni.

A két munka közül kiállitás tekintetében Böhmé sokkal előnyösebb, és Wigand Otto jóhirű kiadói czégéhez méltó; Schwicker munkájának külseje szerényebb, de ezen szerző irálya nyelvészete jobb németségről tanusit Böhménél. Schwicker irálya emelkedettebb, és a virágos nyelvet néha többet használja, mint történetirónak illenék, Böhm az eszmék természetes átmenetelét oly kevéssé tudja eltalálni, hogy már ezen egy körülmény eléggé elárulja, hogy feldolgozandó anyagát nem tudta áthatni.

Abban épen semmi feltünő nincs, hogy Griselini erős nyomokat hagy minden munkában, mely az ugynevezett Bánság történetét tüzte ki tárgyául. Ezen tudós olasz 80 évvel ezelőtt adta ki már ritkává lett munkáját a Bánságról, de ő nem csak nyomokat hagyott hátra az általam most ismertető két utódaiban, hanem ezeket igazabban dominálja. Schwicker nevezetesen még a történeti időhatárt sem hágta át, melynél Griselini megállt, és ugy mint ez, 1779 évnél, midőn az ugy nevezett Bánság ismét három alkotmányos megyére felosztatott, előadását ő is befejezi. Schwicker azt hiszi, hogy a jelenkor nem lehet tárgya történelmi szemléletnek. „A kor folyásának közepett — ugymond — körülzajongva a nap és pártok véleményeitől, nehezen sikerül az emelkedés azok fölé, hogy tárgyilagos tisztasággal, nyugodtan és részrehajlástól szabadon, történt dolgok igazság szerint elmondassanak, melyeknek mozgatói részint még köztünk járnak, részint csak alig távoztak körünkből.“ Igen ám, de szerző maga mondja, hogy Griselini „Bánság“ történetére nézve főforrás marad, kivált a visszafoglalás idejére nézve. Már pedig ezen vallomásnál Schwickernek nem kellett volna felejteni, hogy a hol Griselini csakúgyan és méltán főforrás, ott ő épen a maga korát, mint szemtanú vagy mint összeköttetésekkel biró ember irta meg. Ha pedig Schwicker azt, a mit maga látott és tapasztalt, a közéletben le nem irja, soha sem várhatja, hogy azon dicséretben részesülhessen, melyet ő ruházott Griselinire. Böhm a maga monographiájában 1760-ig hozza le a történetet, — persze nincs köszönet benne. Szivesen lemondtam volna azon tárgyilagosságról, melyről Schwicker szól, a legujabb kor történetére nézve, ha Böhm legalább oly számos adatokat hordott volna össze, miket a történetiró az emlékiratokban, minden alanyias alaphanguk mellett oly örömest keres. De Böhm pártemberré szegődött, a nélkül hogy a történeti anyaggal kármentesitene.

Közönségesen el van fogadva azon nézet, hogy a régi Dacia három részre oszlott, ugymint Dacia transalpina, mediterranea és ripensis. Az utóbbi lett volna a mai „Bánság*). Böhm is e nézetet fogadja

*) Megjegyzem egyszer mindenkorra, hogy a hol Temes, Torontál és Krassó megyére vonatkozik a „Bánság“ név, ezt mint tulajdonnevet nagy

el. Ámbár e kérdés még távol sincs végkép megoldva, minthogy némelyek e tartományokat feliratok nyomán Dacia Apulensis, Aurariae és Malvensis-re kivánják felosztani (Jahrbuch der Central-Commission zur Erhaltung der Baudenkmale II. 73. 74. lap). Laureani Trebon pedig történetiró létére, mint átalában az oláhok az ujabb időben, nem sokat gondolván a történeti alapossággal, a régi Daciát önkényleg öt részre osztja, t. i közép-, (Erdély) déli (Havasalföld), keleti (Moldva), nyugati (Bánság és Bihar) és éjszaki Daciára, vagyis szerinte Marmarosra, (Uj M. Muzeum 1857. II. 318) mégis elismerem, hogy Böhm nem szánhatott annyi időt e tárgy tisztábahozatalára, melyből magából egy új monographia nőhette volna ki magát.

Francochorion holléte ismét zavarba hozta a mi monographusainkat. Tudva levő dolog, hogy Nagy Károlynak hóditmányai az ő 814-ben történt halála után, e vidéken Ájtatos Lajosra, attól pedig 843-ban Német Lajos császárra szálltak. A frankok Tétellel ellenében erős várat épitettek az avarok megfékezésére; se helységnek Francavilla, a körüllevő tartománynak pedig Francohorion nevet adtak, miként ezt Böhm is meséli. — De tudván ezt, Böhm mégis megütközés nélkül — tán mert Bárány Ágoston is hasonló hibát követett el? — egypár sorral alább azt mondja, hogy Nagy Károly Francohorionja Horom herczegséggé változott át. Ezen átváltozásról Griseliní hitelességére Schwicker is tesz emlitést, de legalább kételyeket fejez ki, és kérdi: „miután Horum vára a mostani Újpalánka helyén állt, hol terjedett el Horum herezegsége? és valóban csakugyan a karolingi Francohorion volt-e ez?“ E kérdés nem válhatott volna oly bonyolodottá, ha szerzők meggondolják, hogy a frankok erőssége — mint maguk is állitják — Tétellel szemközt valahol állt. Ezen tájékozás pedig semmikép nem érthető Horum várra, hanem inkább Szerém valamelyik pontjára, miként ezt nagyon nagyon jól fogta föl Spruner a maga történeti térképein, ki Francohoriont a Duna és Száva által képezett földnyelv vagy félszigetre helyezi. Ha fáradságot vesznek magoknak a szerzők, már Cinnamusnál találják Szerém fekvésének meghatározását, a mit pedig Cinnamus Szerém alatt ért, azt Nicetas Francohorionnak nevezi, midőn Manuel császár hadjáratáról igy szól: „Átszállván a Száván, és igy berontván Francohorionba (Magyarországnak nem legkisebb része, mely a Duna és Száva közt fekszik, és most Sirmiumnak neveztetik) ezen tartományt kegyetlenül pusztitja.“ Átaljában tökéletesen kielégitő felvilágositást találnak, ha Koller a pécsi püspökségről irt munkájának I. kötet. 33. 34. 44. 45. 46. és ugyanott 244. 245. lapjait olvassák.

Francavilla ugyan e kerületben feküdt, és közösen még 1392-ben Nagy-Olasz (ma Nangyelosz) nevével volt ismeretes, midőn ott a törökök Maróth Jánossal verekedtek.

betüvel irom, másutt pedig kis b-vel, mert a szőrényi, macsói stb. bánságról szólván, a bánság szó oly közönséges főnév, mint: megye, kerület és járás.

Közlő.

A mit Tibiscumról, azon római municipumról mondanak a szerzők, melynek létezéséről csak egy feltalált emlékkőről nyertünk tudomást, szintén nem lehet észrevétel nélkül hagyni. Ezen kő ott találtatott, hol a Bisztra a Temesbe folyik, a Tibiscum municipium pedig Böhm szerint ott állt, hol a Maros a Tiszába szakad, — állitólag Ptolomeus és Strabo is azt mondták volna. Schwicker Griselinit követve, azon hiedelemre hajlik, hogy Tibiscum a későbbi Sunád, és itt nagyon rosz helyen hibáztatja Bárányt, ki a mint kell is, e helynévben Csanádot ismeri fel, holott Schwicker Tibiscumot Szanádra (mi nála ugyanaz Sunáddal) értelmezhetni véli. Böhm is, ki Tibiscumot a Maros torkolatjához a Tiszánál teszi, hogy irhatja a 21. lapon, hogy ezen Tibiscum ugyanaz, a mi Sunád vagy Csanád; hisz Csanád nem fekszik ott, hol a Maros a Tiszába szakad? — Szerzőknek ugy látszik sejtelmök sincs arról, hogy a Tibiscus folyó név alatt a 16. századig épen nem a Tiszát, hanem a Temes folyót kell érteni, és hogy e szerint valami római municipiumot, mely e folyótól vette nevét, nem a Tisza, hanem csak a Temes mentén szabad keresni. Hogy e vonalnak melyik helyén állott a római Tibiscum, arra nézve létezhet egy kis véleménykülönbség, a meddig régi geographiánk még nagyobb szorgalomra vár, mint a melyben eddig részesült, de mindenesetre érdemes lett volna felhozni mindazt, a mi eddigelé különféle munkákban mint tudományos vélemény kifejezést talált. Azon körülmény, hogy a római feliratú kő, mely Tibiscum emlékét fentartá, a Bisztra és Temes összefolyásánál találtatott, nagy érvül szolgál arra, hogy a municipium is közel állt valahol. És csakugyan Groshoffinger térképén a régi Austriáról ott áll Tibiscum a mai Kavaran Krassó megyei falu helyén, mely közel fekszik a Bisztra torkolatjához. Bedens is Kavaranhoz teszi a római telepet. Birken Zsigmond 1664-ben kiadott „Der Donaustrand" képes munkájának 91. lapján állitja, hogy Becse Tibiscum nevet is viselt, és Bárány Ágoston, minthogy azon tévedésben élt, hogy a Tibiscum régenten is Tiszát jelentett, e nézetet nagy combinatio után elfogadni hajlandó. Kátancsich (orbis antiquus I. köt. 372. 374.) egy mansio Tibiscumot és municipium Tibiscumot különböztet meg; szerinte az első Kavaran, a másik a mai Temesvár helyén lett volna. Löwenberg történeti térképén is ott találjuk Tibiscumot Temesvár helyén. Volt oly abroszunk is, melyen Tibiscum Szentes táján látható, a Cluver geographiájához tartozó térképek egyikén ezen municipium oda van irva, a hol a Tisza a Dunába szakad. Ezen ingadozás daczára mégis meglehetősen a köztudalomba átment azon eszme, hogy Temesvár és Tibiscum közt bizonyos összefüggés létezik. Igy Tubero (Schwandtner kiadása) midőn Dósa György lázadását leirja, Temesvárt mindig oppidum Tibiscanumnak nevezi, és a Báthory István által segédül hivott Zápolya Jánosról irja, hogy: „magnis itineribus Tibiscum contendit", a mi itt egyértelmüleg Temesvárral van véve.

A vármegyei rendszerről Schwicker és Böhm azon merész állitást koczkáztatja, hogy már Géza herczeg osztotta Magyarországot

vármegyékre, de vajjon ezen intézményben a mi hazánk is (ez alatt Schwicher a bánságot érti) részesült-e, eldöntetlen marad, mert — ugymond — már a legrégibb korban itt sajátságos állapotok fejlödtek, és a régi hit, valamint a régi erkölcsök és szokások mélyebben gyökereztek, mint az ország nyugoti részeiben.

Szerző illő dolgot tesz vala, ha ily fontos kérdésben előbb körül néz a hazai történetirók kutatásai közt. Tudtunkra azon véleményt, mintha épen Géza herczeg osztotta volna Magyarországot vármegyékre — hacsak az 1827. évi Banater Zeitschriftot nem veszszük — senki sem fogadta el, hanem igen is van két párt, melynek egyike vitatja, hogy a megyerendszer a vezérek korában vette eredetét, mig a másik azon nézet mellett kardoskodik, hogy ezen intézmény Sz. István alatt lépett életbe. Az elsők közé tartoznak Kollár, Pray, Katona, Timon, Engel, Péczely, Bartal, Szalay, Frankl Vilmos, Récsy Emil, az utóbbiakhoz Botka Tivadar, Perger, Palugyai, Wenzel Gusztáv, Ráth Károly. (Az utóbbi a győri történelmi és régészeti füzetekben II. 106. lap a mosonyi főispánokról szóló czikkben). De itt aztán nem is vármegyékről a mai értelemben lehet szó, hanem katonai várszerkezetről, mely megfelelt a magyar 108 nemzetségnek, melyeknek kezei alá adattak szintannyi kerületei az uj elfoglalt hazának. E tárgyra nézve különös kihallgatást érdemelt volna Botka Tivadar. Schwicker utóbbi mondatában helytelenséget találok és ellenmondást; mert azt semmiképen el nem ismerhetem, hogy a Duna, Maros és Tisza közé foglalt tartományban a haza többi részeitől elütő állapotok fejlödtek, ha ezen állapotok alatt közintézmények szervezetei értetnek; ha pedig a régi hit és a nemzeti sajátság mintegy ősiebb erőben érvényesitik magukat e vidéken, vajjon miért tennők föl, hogy ez később ismerkedett meg a jeles megyei intézettel, mint a haza többi részei.

Ugyane szerző az 1241. évi tatár vészt érintvén, a Kuthen kúnjai elleni méltatlanságot is emliti, s azt mondja, hogy Arad, Torontál, Temes, Krassó főispánjaival együtt Búlcsu csanádi püspök is elesett a kúnok elleni kétségbeesési harczban. Ez nem áll, mert Bulcsú életben létezését oklevelek tanúsitják 1230-tól 1253-ig, tehát a tatárjárás utáni időben is még 12 esztendeig. Böhm is a nevezettek közül Bulcsú csanádi püspököt és a temesi grófot hagyja a csatában veszni.

Azon véleményt, hogy István ifjabb magyar király 1262-ben Szakulón Krassó megyében tartott országgyülést, már több helyen olvastam. Ha nem tévedek, Fessler volt, a ki ezt legelőször állitá, de mi alapon? nem tudom. Ráth Károly szerint az Uj M. Muzeumban (1854. folyam, II. kötet 99. lap) az egyezkedés István és Béla közt Szokolyon — tehát nem Szakulon — Sárosmegye déli részén jött volna létre; de itt is azt kérdem, mi alappal bir ez állitás? Ráth Károly, úgy látszik, később lemondott ezen véleményéről, legalább: „A magyar királyok hadjáratai“ czimü legujabb munkájában nem ismétli ezt többé. Szokoly nevü helyek Tolnában és Hontban, sőt némely más megyében is lévén, ha csak a név után indulunk, választásunk mellett

semmi érv nem szól. Az egyezkedésről szóló oklevél Praynál Annales I. köt. 314—316. lap, de Fejér, Katona, Bél, Hevenesinél is olvasható, és ott a berekesztő szavak csak így hangzanak: „Datum prope monasterium Z o k o l“, azért nagyon helyeselhető Szalay óvakodó eljárása, ki csak „szokolyi“ egyezkedésről szól, a nélkül hogy a hely fekvéséről közelebbet mondana, minthogy erre nézve fölvilágositásunk nincsen. Szakulon bizonyosan nem tartatott országgyülés, mert a Szakul helynév „Székely“-nek felel meg, Szokol pedig szláv eredetü. A chronologia ellen is van kifogásom, minthogy a szokolyi országgyülés és egyezkedés 1263. évi május 3-án (in inventione sanctae crucis A. D. 1263) történt, nem pedig 1262 évi deczember 5-én, miként Preyer János (Temesvár monographiája 5. lap) és Bárány Ágoston (Torontál megye hajdana 17. lap) Fesslert félreértve, hiszi. Az utóbbi napon egy más, t. i. a poroszlói egyezkedés jött létre V. István és IV. Béla közt, (nem 1261. évben, miként Rath irja). E helyreigazitás Böhmöt is illeti, ki szóról szóra ugyanazt mondja, mint Schwicker, példáját adván egyszersmind mind a kettő, hogy a hibás adatok mily hamar terjednek.

Egy másik „bánsági“ helyről is mondja a két szerző, t. i. Fény — vagy miként a Mocsonyi család királyi adománylevelében iratik: Foen torontáli helységről, hogy ott országgyülést tartott volna Kún László 1289-ben. Legelső Fessler volt, a ki csupán névhasonlat alapján a Torontálban fekvő Fényt kivánta érteni az országgyülés emlitett helye alatt. Noha Bárány Ágoston is megelőzte szerzőket e nézetben, s habár örömest veszek tudomást mindenről, a mi e sokat hányatott déli megyék történeti érdekességét növeli, még sem érzem magamat eléggé meggyőződve arról, hogy ezen torontáli helységben országgyülés tartatott volna. Majláth és Szalay hallgatva mellőzik e gyülést, magából az oklevélből, melyet Fejér után Bárány is közöl, egy árva szó sem útal arra, hogy ezen Fuen alatt (miként ott iratik) ama Fénynek nevezett torontáli falut kell érteni; valamint két más oklevélmaradványban sem, mely évszám nélkül ugyanott kelt. E név tisztábahozatalával többen bajlódtak már, Fejér Füen, Vien, Wien, Hawen-t hoz ki belőle, és mindig kérdőjellel kiséri; Palugyai (Magyarország leirása III. 134. lap) azt véli, hogy „tán“ Fényszarut kell alatta érteni. Mindezeknél helyesebbnek látszik azon olvasás: Fövény, miként ezt Czech János is olvassa (Uj M. Muzeum 1851. I. 212. lap) de hol feküdt a hely, mely Torontáltól elvitázza az országgyülés dicsőségét, még eddig biztossággal el nem dönthető.

Országgyülésről szólván, az időrendet megelőzve, megjegyzem, hogy Böhm, ki, mint látni fogjuk, tárgyától sokszor oly nagyon eltér, Nagy Lajos működéséről a „Bánságban“ semmit sem tud mondani, de azon országgyülést sem emlité, melyet Zsigmond király 1397-ben tartott Temesvárott. Schwicker is csak érinté e tárgyat, és hogy mindaz, a mit Petrovics Fridrik és Knauz Nándor ez országgyülésről irtak, előtte ismeretlen volt, csak sajnálni lehet.

Robert Károlyról azt olvassuk a két szerzőnél, hogy a nevezett

király 1316-ban költözött Temesvárra. Ez állitás is Preyerből szóról szóra van átvéve, de hibás, mert már 1313. 1310 sőt 1307-ből is birunk innen kiadott királyi okleveleket. Schwicker ugyanazon forrásban találhatta volna Preyer ezen hibája helyreigazitását, a melyből ő a bánsági helynevek magyarázatát, és azok régiségére, valamint az oláhok őskorára vonatkozó adatokat meritette.

Temes és valószinüleg Krassó megye lakosai is Schwicker szerint (71. lap) Nagy-Lajos idejében oláhok voltak. E nemzetiségnek itt sokkal nagyobb területet adott szerző, mint maga is munkája 58. lapján adni akart. Már IV. Béla megbizta a csanádi püspököt, hogy a Temes partján megtelepedett kúnokat téritse a keresztyénségre, és IV. Kún László alatt is több adatból tudjuk, hogy a kúnok leginkább a Temes és Maros közt tanyáztak. Ezen útmutatás szerint legfeljebb azt lehet megengedni, hogy az oláhok a Temestől délre fekvő részt, hová némelyek a Temesközt helyezik, lakták; és legalább annyit el kell ismerni, hogy a kúnok Torontál megyén kivül, még Temes és Krassó megyének a Temes és Maros közé eső vidékét tartották megszállva. Különben, hogy ama részeken sem lakott az oláhság oly tömegesen, mint ma, dönthetlenül bizonyitják a helynevek, — ezen annyi esetben legrégibb emlékirataink, — melyek a magyar nemzetiség nyomát Lugostól kezdve Száraz (ma Szarazan) Szurduk, Váradia, Szászka, Zsidóvár, Szakul, Jász, Vár, Karansebes, Örményes, Mehadia (Mihâld) Bárkány, Almáson (Halmos) stb. át hazánk legszélsőbb határáig viszik. Ma, fájdalom, ez nem igy van, és nemzetünk vádolói itt, és hasonló jelenségekben Erdélyben — hol nemzetiségünk szintén tért vesztett — czáfolatot láthatnának azon ráfogás ellen, mintha mi mások kárára terjesztenők nemzetiségünket.

Helyneveket emlitvén, meg kell rónom azt, hogy mind a két szerző, de kivált Böhm azokat mód felett elferditi. Az utóbbi például következetesen Keve helyett mindenütt Kevce-t ir, Szilágyi mellékneve nála nem Horogszeg, hanem Horogszék; Rakita, Balincz, Kiszetó, Klek, Barcellona, Beregszó, Kanak helyett azt irja: Ragita, Bulincz, Ketau, Glech, Bracellona, Perexova, Manach; Abaujvár megye nála Alba-Újvár; sőt a források különfélesége szerint különféleképp is irja a helyneveket más-más lapon, ugy hogy például Cobila és Kovil azonságát sejteni sem látszik. Szintoly módon bánik a személynevekkel. Kadusa helyett Kadresát ir; Pattantyus Balás, ki Temesvárnál vitézkedett és életével áldozott, nála Pattanlyus, Rhédei folyvást Rhédai, Bothos főispány nevét Bátoryra rontja, alkalmasint mert Bothos családnak még hirét sem hallotta soha. Hivatkozik Glaus magyar történetiróra és Oláh érseket érti. Heusler Donát csak ezen néven ismeretes; csak zavart okoz tehát, midőn őt néha Heidersheim, és Heytersheimnak nevezi; és az olvasót csak utólagosan ismerteti meg a név azonságával. A temesvári capitulatióról Jenő herczeg győzelmei következtében szólván, mondja hogy: „die Koriczen (eine Gattung Räuber) möchten sich nach Belgrad flüchten.“ Nem hallotta szerző soha sem

a kuruczok hirét? vagy nem méltatja a haramiáknál jobb elnevezésre?

Meg nem tagadhattam Schwickertől némi elismerésemet, hogy irálya a hol a tárgy kivánja, emelkedettebb hangulatával jó hatást gyakorol, és ez különösen Hunyadi és Capistran nagyszerü belgrádi győzelmére vonatkozó előadásáról áll, de fordulnak elő munkájában szerencsétlen, úgynevezett erős kitételek is, melyek közül legsértőbb azon hasonlat, hogy az ellenségek megrohanták a Hunyadi-családot, „miként az undok férgek (Ungeziefer) a dögöt."

A történet fonalán, 1459-ben, Schwicker a ráczok harmadik bevándorlását hazánkba elmeséli. Szerző fenakad, midőn ez új vendégeknek székhelyeket kellene kitüzni, és nem tudja, vajjon a forrásuk által emlitett „Janopolis" alatt a Temes alsó vidéke értendő-e, avagy Jenő Arad megyében. Dicsérnem kell szerzőt, hogy egy neki kétesnek látszó kérdés felderitésére egy lapnál többet elfoglaló jegyzetben legalább több idevágó forrást összehasonlitott, ha ezen összehasonlitásnál több itélőtehetséggel jár vala el. Szorongatását mutatja azon körülmény, hogy hosszu latolgatását azon kérdéssel fejezi be: „hát ha Janopol és Jenopol két különböző vidék elnevezése?" Ezzel ellenmondásban a jegyzet fölötti szövegben (97 lap) mégis azt mondja, hogy ezen szerb bevándorlók Temes vidék alsó részeiben, a hajdani Keve és Horom vármegyékben telepitettek meg, mely tartomány Janopolnak neveztetett. Ugyanezt mondja 448. lapon ezen szerinte negyedik, Szalay szerint harmadik bevándorlásról szóltában. Szerző abban hibázott, hogy a korábbi, és illetékesebb forrásoknak habozott elsőséget adni a későbbi felett; ő maga hivatkozik Csernovics Arzén egy Czörnig ethnographiájában érintett udvari kérvényére, melyben az érsek a kérdéses kerületet „Districtum Jenopolitanum" aut „Campum Gyulensem nominatum inter fluvios Crisiensem et Marusiensem" szavakkal közelebb megjelöli. Leopold császár kiváltságleveleiben, mindig csak Jenopolisról és jenopoli püspökről van szó, egyetlen kifejezés sem mutat arra, mintha Temes megyében, vagy a régi Keve és Horom megyék helyén valami külön szerb kerületet kellene érteni. De különben hogyan is tehetett volna Leopold intézkedéseket Temes megye alsó részein 1690-ben, oly időben, midőn e tartomány még nem volt az ő hatalma alatt? Azon irók, kik egy Janopolist Temes megyében keresnek, ujabb koruak, mint Engel, ki, mint látszik, e tévedés első árusa volt, azután Bárány, Meynert, Stojacskovics stb., de ezek fel nem forgathatják az azon korból eredő bizonyságokat. Jenőpolia nem egyéb, mint az aradmegyei Jenő és környéke, és midőn később a plaskoi g. n. e. püspökség Károlyvárosra áttétetett, a kosztaniczai pedig beléolvasztatott, lett a jenei püspökségből is az aradi; a mit egy temesvári g. n. e. püspök fenállása mellett nem is képzelhetnénk, ha egy ehhez sokkal közelebb eső Janopoliát Temes megye déli részein elismerünk. Vegyük hozzá, hogy midőn 1439-ben Végszendrő, Brankovics György deszpota székhelye Murad szultán által megsemmisitetett, Brankovics

magyarországi uradalmaiba, nevezetesen Világosvárra vonult, hova fejedelmüket a többi kiszorult szerbek is követvén, ezek különösen Becse és Jenő környékén telepedtek meg. Hogy ezen Jenő nem Hunyadi János után neveztetett Janopolisnak, Schwicker maga helyesen megczáfolta azon kimutatással, hogy Jenőről már 1387-ki oklevél tesz említést. — Böhm a jenői vagy janopoli kerületet szóra sem méltatja.

Nagyon méltánylom, hogy Schwicker a csanádi püspökök pénzveretési jogáról tesz említést, mint oly tárgyról, melyről még igen hézagosak ismereteink, és melyről az éremtanban classicus tudományu Schönvisnerünk is hallgat, de épen ez okból szerettem volna, ha állitásának forrását megnevezi, és nem kiván épen ily helyen vakhitet az olvasó részéről. Tudjuk, hogy a pénzverési jog kizárólagosan királyainkat illette, de hogy ezek kiváltság erejénél fogva másokat is részesitettek e jog gyakorlásában. Igy osztogat II. Endre a németrendi lovagoknak ily kiváltságot; Mátyás király 1458 évben (Kaprinai sz.) Kassa városának, mások más városoknak bizonyos föltételek alatt. És mielőtt Mátyás a hon felső részeiben dúló zavargások könnyebb megfékezésére a kassaiaknak ama kiváltságokat kiadná, már Giskra ott tettleg gyakorlá a pénzveretést, és 1456-ban inti a kassaiakat, nehogy e működésükben az ő embereit akadályozni merészeljék, képesnek állitván magát, hogy a király különös parancsát erre nézve előmutassa, valamint ezt több izben közlötte is már a várossal. (Teleki, Hunyadiak kora X. 524.) Kassának pénzverési joga 1461-ben ottani polgár, utóbb biró Toklár Jánosra ruháztatott, mely jog részére 1467-ben királyi megerősitést nyert. (Tutkó: Kassa Évkönyve). Pénzverő helyek voltak Kaprinai szerint Pozsony, Vissegrád, Buda, Pécs, Szerém, Nagybánya, Körmöcz, Kassa, Rozsnyó, Lőcse; Erdélyben Szeben, Kolozsvár, Gyulafehérvár, Brassó, Segesvár, és Nagy-Enyed. Hozzá kell még adni Schönvisner után (Notit. Hung. rei numariae 181- lap). Esztergom, villa Pannonia, Székesfehérvár, Gölniczbánya, Zágráb, Selmecz, valamint a munka folyamában emlitett Medgyes városát. Székesfehérvárra nézve Schönvisner tanúságán kivül, egyéb emlékek is bizonyitanak, és Szvorényi egyenesen Szent Istvánról állitja. (Uj M. Muzeum 1850. I. köt. 440. lap.) hogy „Regia Civitas" föliratu pénzeket itt veretett volna, és a fehérvári szőlőhegyek éjszaki szomszédságában fekvő, ma is „Pénzverő" néven ismert mély völgy jelenleg is emlékeztet e körülményre. Vass József azon jeles értekezésében, melyet „Az Anjouk és miveltségünk" czim alatt a Budapesti Szemle 12-dik kötetében kezdett, megnevezi azon pénzverdéket, melyek ama korszakban hazánkban léteztek, és ez alkalommal több városaink emlitését nem leljük ugyan, melyeket fent mint pénzverő helyeket kimutattam, de viszont a fenebbi névsort is a tisztelt értekező szerint Szomolnok, Eger, Somogy, Pozsega, Szeged, Lippa és talán Verőczével lehet kiegésziteni, hol szintén pénzverdék léteztek. Szeged és Lippának ezen minőségének emlékét Rupp Jakab mentette meg: „Magyarország ekkorig ismeretes pénzei" czimü munkájában (Második darab 160—166.

lap), és ezen két város mindenesetre a csanádi püspökség megyéjében fekűdt, valamint ma is fekszik. De hogy az Anjouk koránál jóval előbb voltak már a csanádi püspökségben pénzverdék, tanúsitja, Honorius pápának egy 1221. évi, Fejér, Theiner, és a Magyar Történelmi emlékekben (VI. kötet Okmánytár 178 lap) olvasható levele, melyben az esztergomi érseknek a pénzverés utáni jövedelmét ismeri el; t. i. azon pénz utáni tizedet, mely a csanádi püspökmegyében veretik (cum decima monete, que cudítur in Cenadiensi Dioecesi). E levélből azt kivehetem ugyan, hogy a csanádi püspökségben pénzverő helyek léteztek, hogy ezekről a csanádi püspök jogtalanul vett tizedet igénybe, melyet aztán az esztergomi érseknek kellett átengedni, de az nem világlik ki belőle, hogy a csanádi püspöknek pénzverési joga lett volna. Az esztergomi érsek régebben a pénzverő házak főfelügyelője levén, mint az ország supremus pisetarius-a a pénzverés ügyére felügyelt, és mint ilyent bizonyos jövedelmek illették. Midőn az 1523. 40. t. cz. a pénzverést kirekesztő királyi jognak nyilatkoztatván, másokat ettől hütlenség bűne alatt eltilta, az esztergomi érsek főpisetariusi czimén még mindig húzott némely jövedelmeket. Mária királyné, II. Lajos özvegye, tudja, hogy a primás ezen kiváltsága András királytól származik, gyakorlatát 1550-ben is életben találta, és szerette volna megszüntetni, de nem merte a megszüntetést I. Ferdinándnak javasolni.

A Nagy-Becskereken megjelent „bánsági" történet szerzője szerint, Czibak Imre közvetlen utódja lett volna Petrovics Péter a temesi főispánság méltóságában. De ez korántsem oly bizonyos dolog, miként ott elmondatik, sőt ezen állitás épen két főispán emlékét elhomályositaná. Átaljában mind két monographusnál a főispánok és basák névsorát nagyon hiányosnak találtam, a mín alig van jogunk csudálkozni, ha meggondoljuk, mennyire idegenkedtek az első forrásokkal való megismerkedéstől. Ez idegenkedés különös naiv kifejezést talált Böhm (I. köt. 25. lap) azon nyilatkozatában, hogy a csanádi püspökök névsora nem létezik. Dehogy nem létezik, csak keresni kell. A sok tárgyon kivüli eltérés helyett méltóbb lett volna Zápolya János király és Török Bálint tömösi főispán egymás iránti viszonyát elmondani; el azt, miként lett Temesvár engedetlen János király iránt, hogy őt még hazaárulónak is nevezte, ő pedig a város ostromához készült; miként történt, hogy egypár évvel utóbb békésen látogatta meg a várost és két hetet töltött annak keblében. Alkalmilag meglepetésemet fejezem ki a fölött, miért tette Ráth Károly e látogatás idejét 1533-ra, midőn Szerémi György világosan 1537 évről szól. Ha ezt teszi, legkisebb ellenkezésbe sem jő okmánytáraink adataival, miket tisztelt tudósunk a királyok holtartózkodása kimutatására oly nagy szorgalommal és kritikával gyüjtött, mert fenebb idézett munkájában 1537 év alatt János királynak augustus hónapon túl nem tud tartózkodási helyet kimutatni, e szerint az év utolsó négy hónapja mintegy charta bianca; János király azonban Ráth Károly szerint is

oktober havában jövén Temesvárra, mi akadály sem foroghat fen, ezen oktober hónap fölé Szerémivel 1533 év helyett 1537 évet irni.

Martinuzzi egyénisége csak azon félszegségben és darabosságban lép elénk e monographiákban, miként ez mindig történt, mielőtt Horváth Mihály e jellemet a maga valódiságában elénk állitá. Ha ily főbecsü munka mellőzését tapasztaljuk valamely irónál, kérdem, lehet-e akkor mentség azon kijelentés, hogy neki nincs szándékában a történettudományon valamit lenditeni?

Schwicker nem igen dicséretesen jellemzi álláspontját, midőn a protestans vallásmozgalmakról szólván, csak ugy szórja az Irrlehre és Afterlehre szavakat. Az a modor, melylyel Calvinról, és azon türelmetlenség, melylyel az egész protestantismusról szól, nem a mai kor szelleméhez, nem egy történetiróhoz méltó. Még midőn valaki theologiát ir is, elvárjuk ma, hogy semmit se mondjon olyant, a mi túl megy azon szükségen, hogy az illő vallás- vagy tantételeket érvekkel támogassa, és meggyőződés erejére emelje. Sajátságos, hogy szerző az ingadozásban oly kitünő Báthory Zsigmondot sokkal inkább magasztalja, mint Báthory Istvánt, ki Lengyelország büszkesége volt, és hogy Zsigmondot dicséretes kivételnek mondja az erdélyi fejedelmek sorában, dicsérvén őt többi közt a török szövetség visszautasitásáért, mely szerinte Erdélyt veszedelembe sodrá. De tiz lappal tovább szerző egészen ellenkezőleg szól, ott Báthory Zsigmondot nagyon korholja nagyravágyásáért, ingadozó lelkületeért, és — hogy a törökökkel szövetségben Kolosvárt ostromlá!

Czörnig nyomán Schwicker azt állitja, hogy Torontálmegye köznyelven Rasciának neveztetett a XVI. század vége, sőt a megelőzött század első fele óta. Ezen állitásnak semmi alapját nem találom, ha valaki e kifejezésben meghatározott területet akar érteni, miként Czörnig, ki tán Tserning „das Königreich Hungarn, nach 12 accuratesten Karten“, Nürnberben 1687-ben megjelent munkája után indult, hol a hajdani Torontál területére Rascia nevü földet igtatva találhatott. Igaz, hogy — mint Bethlen Farkas irja — Izabella királyné 1542-ben Petrovics Pétert az egész Rácztartomány főnökévé kinevezé, de Petrovics Temesmegye főispánja volt, és nem Torontálé; avagy mert a török foglalás előtt Torontál megyét ismerünk ugyan, de torontáli főispánt egyet sem, felhatalmazva érezhetjük-e magunkat Petrovics főispáni hatáskörét Torontálra is kiterjeszteni, és Torontálban egy Rasciával egyjelentésü területet látni? A török foglalás előtt a ráczok épen Torontálban sehol sem voltak együtt népesebb rácz falvakban, hanem igen is a Temesvár alatti sikságon. A Ráczság minden területi szigoru határ nélkül legfelebb oly értelemben vétethetik itt, mint midőn valaki hazánk éjszaki részeibe útazván, azt mondja, hogy a Tótságba útazik. Tudjuk, hogy a törökök ellen fellázadó „bánsági“ ráczok 1594-ben Báthory Zsigmondhoz, „mint Ráczország királyához levelet intéztek oly esdekléssel, hogy fővezért adjon nekik, de abból egy Ráczország létezését hazánk belsejében oly kevéssé lehet követ-

keztetni, mint nem egy temesvári szándzsákságét már 1541-ben, talán azon okból, mert akkor Petrovicsnak a temesvári szándzsáki méltóság küldetett. Szerémi György emlékiratában ily helyet találunk: „Et ad provinciam jussit persarum, vaivode de Karansebes, et vaivode de Logas, et Valacorum proceribus de parte Keresbanya.“ Bizonyosan nem perzsákról van itt szó, hanem hazánk délkeleti részéről, nem is karánsebesi vagy lugosi vajdákról, se nem mágnásokról, mert ilyenek nem léteztek. Ugyanott 110. lap mondatik: quod in Persia iuxta fluvium Ister arcem Zereny sub defensione erat. Wenzel Gusztávunk, Szerémi kiadója, a Persia szóhoz nem helyesen megjegyzi, hogy itt vagy Szerviát vagy a Szerémséget kell érteni; mert hisz világosan a Duna melletti Szörényről van szó. Szalárdi egyébiránt Ráczország alatt mindenütt vagy Szerbiát, vagy átaljában az aldunai szláv tartományokat érti, melyek török járom alatt voltak. Hunyadi János pedig 1448-ban a pápához hadi segélyért folyamodik „ex terra Rasciae alias Serviae.“ (Teleki II. 78. lap).

Bocskay István királylyá emeltetése kihozza szerzőt sodrából, erősen korholja a nemzeti egyoldalúságot, mely e tettben nyilatkozott, és magasztalja a német elemet, mely nélkül Schwicker szerint hazánk megsemmisült volna, — épen akkor, midőn egy lappal előbb Basta vértetteit emlegeti. Oglar Beg, sikulai török parancsnok levelét méltán dicséri, sőt majd túl megy az illő magasztaláson. E levél írója körülbelől azt vitatja, hogy ki hazája földét szorgalmasan miveli, a ki fákat ültet, és azok gondját viseli, az soha sem lehet rosz ember. Roszalja a magyarok pártszellemét és sajnálja, hogy egy jóra való magyarra már is ezer korcs számitható. Schwicker e levelet csak az „Österreich. Schulbote“ fordításából ismeri, de eredetije megjelent a „Gazdasági Lapok“ 1857. évi 34. számában, és utána a Magyar Néplap is közlötte.

Ali basa seraskiernek 1664. tavaszán Temesvárott történt halálát emlegetvén, Schwicker azt mondja, hogy utódául kapta Kucsuk Mohamed jenei pasát. Ha szabad valakit olyasmiért hibáztatni, a mit nem ő mondott legelőször, megjegyzem, hogy Kucsuk Mohamedet, mint temesvári basát, először 1666-ban olvassuk, közte és Ali basa közt még Vezir Dzserrah Kaszim basa volt Temesvárott, és pedig minthogy Kaszim még 1664. évi májusban jenei basa volt, és 1672. évben, Gévay szerint, másodizben volt temesvári basa, első izben temesvári basa csak 1664. évi május, és 1666 év eleje közt lehetett.

Azok után, a miket szerző Báthory Zsigmondról és Bocskayról mondott, meg sem lephet, a mit Tököly és követőinek lázadásáról mond. De különösen hangzik, midőn szerző (208. lap) már 1623. évben látja a török óriást a mostani „beteg emberré“ összezsugorodni, holott e nép elégszer érezteté még azután is erejét Európával, s Bécsnek második ostroma csak 1683-ban történt Kara Mustafa alatt.

A török foglalás korszakát mind a két szerző a temesvári basák névsorával rekeszti be, de ezen lajstrom nagyon hiányos. Hogy ne

kelljen oly nyomozásba ereszkednem, mely a nekem szánt tért jóval túlhaladja, csak röviden érintem, miszerint Güzeldsche Rusztem, Amhat, Dsáfer, Ferul, Frenk, Mustafa, Ismeel, Karajasidschi, Mehemet, Szefer, Deák Mehemed, Ibrahim, Deli Dervis, Szilidar Mustafa, Ypsir Mustafa, Fasli, Karantsauch, Tsengizade, Ali basa, Vezir Dzserrah Kaszim, Ahmed, Saatschi Mohamed, Husein Silihdar temesvári basák nevét nem találom a monographiák lajstromában; 1682. évnél Sidisade Mahommed emlittetik, 1684-ben Mahommed basa, mit ugy lehetne érteni, mintha két személyről volna szó, pedig a két név csak egy személyre vonatkozik.

Szerző nézete szerint a törökországi szerbeknek legjobb dolguk volna, ha Ausztria hatalma alá adnák magokat. Erről nem akarok szólani, minthogy ez állitás különben sem lehet a történet tárgya, mely a múlttal foglalatoskodik. De már azon dicsérete, hogy a „Bánság" külön kormányoztatott Magyarországtól, valamint állitása, hogy Jenő savoyai herczeg soha sem kivánta volna a „Bánság" visszakeblezését, ki ezt inkább külön tartománynyá szerette volna alakitani Erdély példájára, nem tartozik e rovat alá. (294. lap). Eddigi történeti adataink szerint Jenő herczeg Magyarország államjogi igényeinek mindig különös méltánylója volt, sőt nem egy izben oda nyilatkozott, hogy Ausztria ereje Magyarországban fekszik, és hogy ennélfogva minden politikai eljárásban és cselekvényben Magyarországot kellene alapúl venni.

A rákóczi forradalomról hibásan mondja, hogy a kassai — e helyett, hogy a szathmári — béke által fejeztetett be 1711. apríl 27-én. Rákóczy Ferencz is nem april 2-án hanem 8-án halt meg. Mikor a dögvész a „Bánságban" megint elenyészett, mond Schwicker, a nép hálát intézett az egyházakban a tartomány védszentjéhez, Nepomuk Jánoshoz. Minthogy egy 1771. november 2-án kelt udvari decretum, — miként ezt a politikai igazgatás élén állt „k. k. Landes-Administration" a temesvári hatósággal közlé — az egész „temesvári Bánság" számára Szent István magyar királyt rendeli a tartomány védszentjéül választandónak, és annak ünnepét megülendőnek, bizony nem tudom, hogy fog ez megférni a Schwicker által oktroyált védszenttel, ki még 1850—1860 közt sem nyert, de nem is kért polgárjogot. E kérdés annyiban veszi igénybe a történetiró figyelmét is, mert oly időben élünk, hol a külön védszent létezéséből képes lehetne valaki a haza egyik részének statusjogi különállását is kirabulistikázni.

A törökök kiveretése után e hazából, Temes, Krassó, és Torontál megyék, a helyett hogy a haza egyéb részeivel egyforma alkotmányos lábra állittattak volna, német bureaucratikus rendszer alá kerültek, és a Temesvárott székelő kir. kincstári igazgatóság kezdetben polgári és katonai főhatósága volt az egész tartománynak. Ezen hatóság és a nép közt minden faluban knezek, minden kerületben főknezek tartá fen az érintkezést. Nem lehet tagadni, hogy ezen knezek miveltsége a legalsóbb fokon állt; hogy se irni, se olvasni nem tudtak, an-

nál kevésbbé birtak ezen természet emberei hivataluk valami fensőbb fogalmával. Schwicker ezen tényt Tocqueville-ból vett egy idézetével tudja szépiteni: „A XVIII. században a falu oly község vala, melynek tagjai szegények, tudatlanok és durvák voltak. Tiszti testületük ép oly durva és megvetett volt, mint ő maga; syndikusuk nem tudott olvasni, adószedőjök nem volt képes azon számadásokat megcsinálni, melyektől szomszédjai és saját vagyona függött. Ilyen volt Francziaország népe Rousseau, Diderot, Voltaire korában. Pedig Francziaország nem nyögött 164 esztendeig a barbarok járma alatt.

A déli megyék hosszú barbarság, és háboruk által elnéptelenitett, elpusztitott területére új telepitőket, új munkásokat, polgárokat kellett megnyerni, mert csak ez által lehetett az épen elfoglalt tartományt meg is tartani. Az osztrák kormány, mely e tartományt a foglalás után magánbirtokul nézte, igen sokat tőn az elhagyott falvak új benépesitésére, s új községek alapitására, és elismerendő tevékenységet fejtett ki. Schwicker azon kornak bevándorlási történetét, a többnyire idegen elem a haza keblére fogadtatását terjedelmesen, és világosan előadja, úgy hogy oly apró botlásokat, mint midőn a 401-ik lapon azt állitja, hogy Trübswetter falu német telepitőket nyert, holott két lappal azelőtt e községnek franczia telepitőket adott, föl sem kell venni. A colonisatio korát és eredményét Schwicker, mint mások is tevék, rettentőleg dicséri. De minden elismerésünk mellett azon serénység iránt, melylyel az akkori kormány a barbarság nyomait elenyésztetni iparkodott, még sem lehet azt azon megjegyzés nélkül tenni, hogy az akkori kormány csak némileg gyógyitá egyik karjával azt, a mit másutt másik karja vérig hatólag sebzett,— tehát csak kötelességét teljesité annyira mennyire. Ugyanazon kezek, melyek a gyarmatositást vezették, legalább is annyi pusztitást vittek véghez az országban, mint a török, mire egyik tanúságaul szolgálhat gróf Esterházy Pál nádornak a Pesti Hirnök 1861. 250. számában közlött, s 1685. január 20-n kelt levele I. Lipóthoz, hol azt panaszolja, hogy a hon lakosai az ellenséghez futnak, és hogy a király nem sokára puszta országban csak erdők és sziklák fölött fog uralkodni. A colonisatio foganatositására a kormány egy pár jeles egyéniségre, kik közigazgatási képességgel birtak, támaszkodhatott, és ezek közt kétségtelen a legjelesebb, legemberségesb Mercy tábornok volt, ki a „Bánság" kormányzását mindjárt a törökök elűzetése után vette át. De még ő sem tiszta a zsarolás vádjától (miként a Budapesti Szemle 41. füzetében Gyárfás czikkéből láthatni).

A mit az akkori bécsi kormány a népnevelés ügyében tett, nem elismerést, de kárhoztatást érdemel. Schwicker meggyőző adatokkal felvilágosit arról, hogy az iskolák nem oktatásra és kimivelődésre, hanem germanizálásra szánt intézetek voltak. A nagy német bevándorlások daczára a németek mégis nagy kisebbségben voltak az oláh és szerb lakosok ellenében. Legfelsőbb parancs értelmében a katonai végvidéken minden századnál legalább egy német iskolát kellett fel-

állitani. Valamennyi kerületben a németbánsági határőrezred leginkább megközelitette a parancsot. Igen, de minők valának ott még a tanitók is. Egy az udvari haditanácshoz intézett jelentés tiz iskolamester közül egyet „nyomorult"nak, hármat rosz"nak, kettőt középszerű"-nek, és csak egyetlen egyet mond „türhetőnek." Képzelhető, mekkora haszon háromlott az oktatást szükséglő népre az ilyen tanitóktól. Ezek a birodalom minden részéből csődültek ide, és ha a nép nyelvét, mely közé jöttek, nem értették, a mi rendesen úgy volt, elnézte a hatóság, és ezen idegen tanitókat mint a roszúl értett germanizálás apostolait használa. 1773-ban az udvari haditanács megrótta a temesvári katonai főparancsnokságot azon aránytalanság miatt, melyben a kerületbeli 3 német iskola a 24 illir iskolához áll. — „A granicsárok — ugymond — oda utasitandók, hogy gyermekeiket, kiket majdan al- és főtiszti állomásokra kivánnak előmozditva látni, többször, még pedig a nélkül, hogy előlegesen az ugy is kevésbbé szükséges illir nyelven való olvasás és irás tanulásával vesztegetnék idejüket, azonnal német iskolába küldjék." A statusbölcseség egész törekvése egyformaságra, és a nemzeti lét mechanikai szabályozására volt irányozva. Azon időben b. Gebler cs. k. államtanácsos következő vezérelveket javaslott alkalmazásul: „A statusnak oda kell működnie, hogy lassanként egy néppé alakuljon. Tudom, hogy egész és fél saeculumok szükségesek erre, és hogy távol sem valami kényszerüség alkalmaztatik. De a status örökké él, azaz: minden emberi koron túl, és ezen nézetet nem a maga rövid életkora szerint köteles a fejedelem és álladalmi szolga gondolni és cselekedni."

Mind a két szerző a politikai történet előadását ethnographiai rajzzal rekeszti be, melyben a „Bánság-"ot lakó népek jellemzése, és ideszármazása talált helyet. A magyarokról Schwicker méltánylólag és rokonszenvvel szól, érdemeiket az állam alkotása, és a haladás eszméi iránt mindenkor kiemeli, de itt is, valamint a 296—297. lapon szemléletének elvi alapja hangosan kiri, és ezen alaphang a Gross-Österreich-hez való szitás. — Az oláhok eredetéről irt soraiban saját összevetéseimre, melyek évek előtt az időszaki lapokban megjelentek, ismervén, erről, valamint a bánsági helységek legrégibb múltjára vonatkozó nézeteink reproducálásáról nem tehetek megjegyzést. A mit Böhm mond az oláhokról, sokszor a tények czáfolata, sokszor szerző saját ellenmondásai következtében összeroskad. Nem új s eléggé meg van czáfolva azon állitás, hogy Hunyadi János, I. Mátyás király, és Kinisy (kit a szerbek is maguknak követelnek) oláhok voltak. Egyik lapon mentegeti az oláhok restségét, s azt inkább testi gyengeségnek nevezi, melyet a rosz ételek okoznak; de már a következő lapon dicséri e népnek ép természetét, mely az időjárás és sanyaru éghajlattal daczol, és az oláhok „eisenfeste Natur"-ja sok szép szóval kiemeltetik. Ilyen ellenmondás az, midőn a czigányokat hallgatag fajnak nevezi, és kevéssé alább fecsegő, csacska természetük ellen kikel.

Állitja azt is, hogy az oláh sohasem koldul, mert nagyon büszke. Vajjon szerző sohasem fordult-e meg valamely vásáron? A szerbek többszörös bevándorlását hazánkba, azok közjogi álláspontját, elterjedését, erkölcsét és szorgalmát oly higgadtan és méltányosan beszéli el Schwicker, hogy előadásához csak kevés módositással lahetne járulni. Szintoly jónak lehet mondani, a mit a németekről ir. De Böhm sarkantyus német parasztokat emleget, a kiknek hirét azonban legalább vidéken soha sem hallottam. Azon arány is, melyet Böhm ethnographiai leirásánál követ, igen különösnek tetszik előttem. A magyaroknak csak nehány sort szán, s még ezen sorokat is holmi kimagyarázat veszi igénybe. Azt akarta vele szerző mondani, hogy a magyarokról irhatott jellemzést eleve közismeretűnek tette föl? de hát akkor ezen föltevéssel a németekre nézve is kellett volna élnie. A többi nemzeteket majd annyi lapon ismerteti, mint a mennyi sor jut a magyarok jellemzésének, és a czigányokról oly áradozólag ir, mintha azok monographiáját akarván irni, egyetlen ismert adatot sem merhetett volna elmellőzni.

Eddigi ismertetésünk fonalán a két monographia közül inkább Schwickerét vettem szemügyre, a másikra csak akkor terjeszkedve ki, mikor tárgyaik összehasonlitásra kinálkoztak. Mielőtt tehát hosszura nyult czikkemet berekeszteném, Böhm munkájára még nehány külön megjegyzést kivánok tenni.

Csak érinteni akarom, hogy noha Böhm a magyarok előtti időkort leirván, sok latin forrásra hivatkozik, én mind a mellett egy önálló buvárlat nyomát nem tudtam felfedezni. Attila életirói közül említi Juvenus Coelius Calanust, Callimachust, Oláht, Fesslert, — de az ujabb irodalom egyik jeleséről Thierry Amadéról hallgat, kinek e nagyszerü történeti alakhoz méltó rajza egypár uj eszmével termékenyitette volna ezen korról szóló előadását. Morisenum és Csanádról oly módon emlékezik Böhm (I. köt. 21. lap), mintha két különféle város lett volna Nagy Károly idejében, egyuttal Keve nevü városról is szól; pedig akkor, t. i. a magyarok bejövetele előtt sem Csanád, sem Keve várról nem lehetett szó. E könyvből azt tanuljuk, hogy ugurok, unuguruk v a g y ungarok, — mint ázsiai eredetü népek e vidékre költözének. Ha a „vagy“ szót nézem, azt kellene gondolnom, hogy a magyarok három tulajdonnevekkel fordulnak elő, ha pedig a „mint“ szót, csak azt lehet érteni, hogy a magyarokkal ugurok és unuguruk is költözködtek hazánkba. Talán érezte a szerző, hogy e kérdést neki nem igen kell feszegetni, mert csillag alatt azt mondja, hogy a magyarok eredetére nézve nem egyeznek meg a tudósok, utalja tehát az olvasókat, kik többet akarnak tudni — — Fesslerre! Fogalmai zavarát árulja el, midőn (I. köt. 23. lap) azt mondja, hogy Sunád u n o k á j a Glad herczeg, sereget küldött Árpád ellen, holott ma már minden történetkedvellő tudja, hogy Glad nemzetségéből származott azon Ohtum, kit Csanád megölt Szent István korában. Csak egy lapot kell forditani ezen hibás helyről, és ott Ohtum kimulása

ugy van előadva a mint kell; de a helyett ott a szabatosság ilyen hiánya bánt, mint: Géza Árpád utódja; István Géza utódja.

A kereszthadak Magyarországon keresztül vonulását oly módon emlegeti Böhm, mintha Kálmán király 1096-ban a Temes mellett hadat gyűjtött volna, hogy a keresztesek átvonulását Konstantinápolyba gátolja; minthogy azonban magát gyengének érezte, hogy azzal kikössön, tanácsosabbnak vélte egyezkedésre lépni, mely szerint élelmi szerek kiszolgáltatása iránt a keresztesek békén fognának átvonulni az országon. Ez mindenesetre könyelmű állitás. Böhm alkalmasint csak azért érinté e tárgyat, mert némely iró szerint Kálmán a Temes mellett gyűjtött sereget. De a sereggyűjtés a Temesnél nem oly bizonyos dolog, miután Turóczy, Palma, Bárány, Jászay róla szól, míg Szalay, Horváth Mihály szóval sem említik, és maga Bél Mátyás Temes megyéről fenmaradt kéziratában Bonfinra hivatkozik mint arra, kinek állitása szerint Kálmán király a Temes mellett sereget gyűjtött, de a mellett alig egy szóval nyilatkozik, hogy e véleményt magáévá tette volna. Hogy is akadályozhatta volna a király a keresztesek konstantinápolyi utját, hisz ha őket a Temesnél bevárja, akkor jóformán már elérték az ország déli határát a keresztesek. Mennyire lehet pedig igazságosan Kálmánról mondani, hogy ő meghunyászkodott, kitetszik azon körülményből, hogy nem szólván az első két, t. i. Gauthier, Walther, és amiensi Péter kereszthadáról, mely az országon csendesen átvonult, és csak Zimonynál garázdálkodott, hol már a boszuló kar utól sem érhette, — a harmadik sereg, melyet Volkmar vezérlett Nyitra táján, majdnem egészen leöletett, és hasonló sorsa lett Gottschalk pap hadának, mely Óvárott embertelen kicsapongásokat vitt véghez, de a hirtelen ott termett Kálmán által megtámadtatván, oly nagyon megveretett, hogy alig három ezeren menekültek hazájukba. E csapatoktól alig szabadulván, jött Emico, rajnamelléki gróf a határszélhez, 200 ezerre menő gyülevész néppel, mely már Németországon keresztül mindenféle erőszakot elkövetett, és hozzánk sem köszöntött be jobban. E had Mosonyt ostromlá, onnan a király kirontott és a kereszteseket tökéletesen szétszalasztá, s a krónika szerint „miként a juhok a farkasoktól, úgy szórattak szét a keresztesek a rájok rohant magyaroktól.“ A roppant sereg majdnem tökéletesen megsemmisült. Végre september végén Bouilloni Godofréd jelent meg százezernyi fegyelmezett szép had élén, ki miután a történtekért magyarázatot nyert, Kálmán irányában annyi tiszteletre érzé magát késztve, hogy saját testvérét Balduint adván túszúl a magyar királynak, annak engedelmével a legjobb rendben vonult át Magyarországon. És még annyi zaklatás után elég erőt érzett magában a király, hogy seregével Horvátországra törjön, és a tengerpart meghóditását befejezze. Ugyan hol van itt gyengeségnek jele, melyet Kálmán a keresztesek irányában mutatott volna?

Nagyon sajnálja szerző (I. köt. 30. lap), hogy a régi temesi grófokról semmi emlékeink nem maradtak fen, és csillag alatt mondja,

hogy „II. András idejeig Temes megyének székhelye Kubin (Kovac) lett volna. Ezen király alatt Temesmegye két részre osztatott; azon rész, mely a Csernától az Alutáig terjed, szörényi, — az pedig, mely a Temesnél vagy Temesvárnál kezdődik, temesi Bánságnak neveztetik. Később a bán székhelye Temesvárra tétetett." Itt majdnem annyi a tévedés, a hány szó. Temes megyének székhelye soha sem volt állandólag Kevén; Kevének neve később Kubín-ra, de Kovac-ra soha sem változott át, Temes megye területe soha sem szakadt a fenebbi módon két megyére; és ha csak II. András alatt alakult volna Szörény megye, még pedig, a mint Schwicker a 300. lapon ir, 1209-ben Lehoczkymár 1141 évnél nem nevezhette volna Sarmasági Istvánt és Pált szörényi bánoknak. A temesi Bánság említése is roppant anachronismus. Szerző szerint Temesvár a temesi főispánok itteni tartózkodása következtében igen szépült. Ha elfogadom szerző állitását, hogy az első temesi főispánok Kevén laktak, akkor ezen szépitő befolyásra legfelebb 35 év maradna, t. i. a szörényi bánságnak állitólagos első bánjai óta (1228) egészen Kún Lászlóig. De olyanok voltak-e közmivelődési állapotaink amaz időkorban, hogy az ily rögtöni felemelkedést valószinűnek tarthatnók? nem hiszem. Temesvár neve csak 1278. évben emlittetik először, és ezen idő előtt még egy 1212-ki oklevél szól a temesvári várról (castrum Temes). Alkalmasint csak Robert Károly kölcsönzött Temes megye székhelyének városias szint, ki itt 1307—1332-ig — tehát nem csak két évig, mint Böhm gondolja, tartá udvarát.

Hogy az a sokszor emlegetett temesi bánság igen helytelen kifejezés és fogalom, kivehette volna szerző Losonczy István 1387. évi adománylevéléből a három Decsy testvér javára, melyet maga is idéz. Losonczy ott igy irja magát: „Mi Losonczy István szörényi bán, és többi méltóságaink közt Temes megye főispánja stb. Különben igy kellett volna magát irnia: „Mi L. I. szörényi és temesi bán." Losonczy István utóda nem volt közvetlenül Ozoray Fülöp, mert közte még Sáray László, Csáky Miklós és Marczali Miklós, Gara János, sőt ha Palugyainak hitelt adhatni, Latzk Jakab és Tamásy Henrik is foglalnának helyet. Ezek közül nehányat Böhm ismer a főispánok általa közlött névsorában. Zsigmond király egyébiránt Losonczy Istvánt kormányzása kezdetén csak temesi főispánná nevezhette, nem egyszersmind szörényi bánná is, mert Istvánt az utóbbi hivatalban már 1383-ban találjuk, midőn Zsigmond még nem volt magyar király.

Maczedoniai Péterfy Miklós Temesvár vidékén az ozmanokon éreztetett vitézségeit hibás összevetéssel 1421-re teszi, míg Majláth, Horváth Mihály, Bárány, Szalay e vitéz tettet 1416 év alatt mondják el. Azt is állitja Böhm, hogy Ozoray Pipo 1114 körül volt temesi főispán. Sokkal jobban megfelel irói tisztének, ha szabatosan azt irja, hogy Ozoray 1407—1424-ig volt e hivatalban.

Szerző állitása szerint Zsigmond király a bal kimenetü galambóczi vivás után, mely 1428 évre esik, a német rend vitézeit hivta meg

a szörényi bánságba, ezt, és a Duna balpartján minden tartományt egész Belgrádig — (ezen tájékozás homlokegyenesen ellenkezik egymással) — nekik átadván. E tekintetben nehéz biztos úton haladni. Szalay is mondja, hogy a német vitézek 1432 elvesztették Szörény várát, miből következik, hogy azt előbb birniok kellett. Majláth bővebben szól a német vitézek Magyarhonba jöveteléről, de Szörény általuk történt megszállását nem emliti, hanem azt mondja, hogy nekik Neumarktot örök időkre átengedte. Mi legyen ezen Neumarkt, vagy Neue Mark, több magyarázatot igényelne, mint a mennyit Bethlen Elek e rend történetében közlött 1429 évi oklevél kivonatban lelhetni. Szalay szerint a német vitézek 1432-ben vesztették el Szörényt, Bethlen Elek szerint Radnics Miklós szörényi bán, német vitéz vala. Hosszu 22 évig, t. i. 1410—1432-ig, miként Lugossy József a Történelmi Tár I. köt. 182. lapján, Fejér és Lehoczky alapján, kimutatja, a szörényi bánok sorában névüresedés van; de 1434 és 1435 Radnics Miklós mint bán felbukkan. Bethlen Elek azt is mondja, hogy Zsigmond Mirza oláh vajda oltalmára német vitézeket hivott meg, és nekik darab földet adott Szerbiában, Belgrad mellett. A lovagrend nem igen sokra mehetett, mert a tartományok lakosait, az oláhokat, szerbeket, minthogy a görög egyházhoz szitottak, Róma ellenségének tekintvén, köztük és a törökök közt nem nagy különbséget tőnek. (Voigt: Geschichte Preusens VII.) Ezek után a jánosvitézek szállták meg Szörény megyét 1247—1260 vagy 1263-ig.

Az előadási nyelv sokszor sértőnek, és történeti mértékarány nélkülinek mondható. Hunyadi János halálát elég szárazon elmondván, rögtön minden átmenet nélkül a család származásának fejtegetésére átszökik, és a nagy kormányzó pályája kezdetét vezeti az olvasó elejébe. Valóban selejtesebb előadás alig képzelhető a tudományok mai állása mellett, mint a mely egy Hunyadi János jellemzésével igy foglalatoskodik. Hunyadi Lászlóról mondatik, hogy a temesi grófság hódolatát fogadta. A hódolat divatozását valamely megyegróf irányában alig bizonyíthatná be szerző, tehát nem kellett volna annyit áldozni a romantikának.

A második könyv meséjét nagyon zavart előadással kezdi. Irálya olyan, mintha úton útfélen hallott dolgok hírvivője levén, csak ezeket hozná forgalomba. A „bán" szó eredetét a szláv Pan-ról veszi. E részben is alaposabb Schwicker, ki Schaffarik a szláv régiségekről irt munkájára hivatkozik, melyben a „bán" szó avar eredete kimutattatik. Ezuttal csak félénken érinti a kérdést, miként kaphatta a három megye Bánság nevezetét, Schwicker bővebben kiereszkedik, ki noha mélyebb nyomozásokat e téren el nem árul, mégis az igazságot jóformán megközeliti. Hol tanulta Böhm Lénárt, hogy Cilley Ulrik V. László „erster minister"je volt? hol azt, hogy a király Hunyadi Jánost a szentek közé emelte, hol azt, hogy Hunyadi László azt ajánlotta Cilleynek, mondana le méltóságairól, és kisértesse magát az országból a Hunyadiak seregei által?

Csak futólag érintem, hogy Szilágyi kormányzó keresztneve Mihály volt, nem György; nem II. Rákóczy Ferencz, hanem fia Rákóczy József katonáinak hazudták magokat az oláhok, midőn az 1738-ki hadjárat alkalmával a törököknél nagyobb kegyetlenségeket vittek véghez és keresztyéneket fogván el, a töröknek potom áron eladták. Stephanus Taurinus a Stauromachia irójának neve, nem Steinöchsel, hanem Stieröchsel; Zápolya János Erdélynek nem bánja, hanem vajdája volt. Bizonyos vadabb, a kor bélyegét magukon hordó kegyetlenségek rajzolásánál (csak Kinisy, Zápolya és Dósa neveit említem) a szerző némi tetszéssel állapodik meg, mint valami franczia regényiró. A mohácsi csatáról elismeri szerző, hogy ez az országra nézve tömérdek baj forrásává lett, mégis e catastrophát két ízben „ütközet"-nek nevezi. Egy pár sorral alább mindjárt azzal kezdi, hogy most azon dicső korról akar szólni, melyben a magyar nép annyi csapás és szenvedés után „von der Volkschaft zur Nationalität in des Wortes höherer Bedeutung fortschritt." No, ezt nem tudtuk volna, mire virrad a nemzet 1526. évben! igy már aztán szomorkodni sincs okunk Mohács fölött. Martinuzit oly egyoldalu alakban kapjuk, minőben majdnem valamennyi irónál előnkbe lépett, mielőtt Hatvani Mihály nekünk rejtélyes és hazafias czélu életéhez a kulcsot szolgáltatá. Eljövök most Temesvár hős védelmére Losonczy István által. Itt is tartózkodom a szerző irályáról szólni, csak az ellen van kifogásom, hogy midőn a legnemesebb harczról van szó, mely költőket képes dalra lelkesiteni, szerző azt találja mondani: „es wurde heldenmüthig gemordet." Isabella királynéról, Zápolya özvegyéről, kiről Verancsics irja, hogy omnibus animi ac naturae dotibus adornata, a legilletlenebb hangon szól, kirivólag csak azért, mert nem eléggé hajlékony volt I. Ferdinánd alkudozásai iránt Erdély ügyében. Báthory Zsigmond ingadozó jellemét, melylyel 1598-ban Erdélyt a császárnak átadta, maga pedig Oppoliába visszavonult, Diocletián és V. Károly nagyszerü lemondásához hasonlítja; de ezen dicséretet szerző maga is elfelejthette, mert egypár sorral alább Báthory Zs. ingadozó jelleme ellen élesen kikelt.

Gyakori eset, hogy szerző, ki csak a Bánság történetének irását tüzte feladatául, tárgyától fölötte eltér. Ezt tanusitja az egész 3-dik könyv, melyben Ausztria magasztalásai nagy helyet foglalnak, a nélkül, hogy hozzájok valami köze volna a Bánságnak. Az 5-ik könyv szövege Preyer temesvári monographiájának majdnem szószerinti átkölcsönzésével kezdődik. II. Leopold és I. Ferencz korát bőven festi, és nem veszi észre, hogy az elmondott események nem érintik a „Bánság" közéletét, átaljában az első kötet vége felé az ember nem is gondolná, hogy bánsági történetet olvas, — annyira eltévedett a szerző tárgyától. Nagyobb előnyére szolgált volna, ha tárgyilagosabb; de midőn Napoleont szidja és hydrának nevezi, e tulajdon a legkisebb mértékre leolvad. A bécsi kormánynak igazgatásáról a Bánságban, a török hódoltság megszüntetése után, Schwicker és Böhm nagyon hiven élnek Griselini tanácsával. Az 1737 évnél Böhm azt irja, hogy a csá-

száriak Hildenburghausen herczeg alatt Bosniában, Banyaluka mellett megverettek, és hogy a törökök a császáriakat a legjáratlanabb hegyeken át, melyek a bemenetet Erdélybe elzárják, üzték volna. E geographiai ismeretet valóban nem irigylem.

Két helyen uj adatokkal járul szerző történeti ismereteink gyarapitásához. Az egyiken családi hagyomány szerint elmondja, hogy az oláhok, kik Rákóczy József nevével visszaéltek, és annak katonáinak vallották magokat, szagláló kutyákat vezettek magukkal, kik minden rejteket fölfedeztek, hova az emberek e csordák elől menekedtek. A bokrokban, barlangokban igy feltalált embereket lófarkhoz kötözve török vásárra hurczolták, és igy került sok lakója e hazának török fogságra, hogy övéit többé sohase lássa. A másik helyen (312. lap) szerző egy, 1808-ban Fehértemplomban forralt szerb összeesküvésről érdekes részletekkel tesz említést.

Minthogy Böhm történetét a legújabb korig lehozza, alkalmat vesz magának az utolsó forradalom rövid menetét és előzményeit is érinteni. Ez alkalommal a magyar nemzet irányában nagy elfogultságot árul el. V. Ferdinánd — úgymond — nagyon kegyelmesen viselte magát „gegen die ungestümen und eigensinnigen Wünsche dieser egoistischen Nation.“ Mennyire lehet a magyar nemzetet épen egoismusról vádolni, nem ezen helyen gondolom vizsgálhatónak, de ilyen itélet meglep még szerzőtől is, — ki csak egypár lappal azelőtt II. József törekvéseivel együtt melegen emlékezik a „nemes“ és „nagylelkü“ magyar nemzetről. A nagylelküséget az egoismussal összeegyeztethetni valóban sajátságos kisérletnek mondható. Szerzőnek alapnézetével egyező azon sajnálkozás is, hogy a nemesség nem teszi már többé fényessé Temesvárt a megyei gyülések által, de a mely veszteségért bő kárpótlást talál abban, hogy megszünvén az alkotmányos élet, Temesvár egy koronaország fővárosa lett.

A katonai határvidék szervezéséről egypár hasznavehető sőt jó megjegyzést találhatni a munkában, és szerző — kinek szavát itt annál inkább figyelembe veszem, minthogy ha emlékezetem nem csal, több év óta Fehértemplomban tanári és gazdai foglalkozással élvén, saját tapasztalásából és szemléletéből merített, — nem habozik kimondani, hogy ez intézmény magát túlélte, és hogy a határvidéki terület polgárilag volna már igazgatandó.

Az első kötet végére érvén, az oktatási és müveltségi állapotoknak szán nehány szót. Említi, hogy Temesvárott 1851-ben főgymnasium lépett életbe, de fontosabb lett volna elmondani, hogy ez tulajdonkép visszalépés volt, mert a forradalom előtt Temesvár jogakadémiával dicsekedett. A „Bánság“ irói és müvészi jelességeit vonzólag, ámbár csak röviden ismerteti, és a mondottakra csak annyit jegyzünk meg, hogy Temesvár és a déli megyék első magyar lapja már 1858-ban jelent meg, és hogy a költők egyik legnemesbike Lenau, nemcsak első nevelése szerint, hanem érzelmével és lelkületével is magyar volt. Ezzel be van fejezve a történeti előadás.

A második kötetben a „Bánság“ természettörténetét nyerjük. A föld tulajdonai, az éghajlat, folyók, mocsárok arányiagos, a hegyek és bányamivelés ismertetése a kötet legnagyobb részét foglalja el. Szán azután egyegy fejezetet a fürdők és ásványos vizeknek, a rovaroknak, vagyis inkább csak a kolumbácsi legyeknek, a tartomány ethnographiájának, végre a római és barbar régiségek maradványainak. Észrevételeimet e kötetről kevés szóba akarom foglalni, miután a mi e kötet magvát képezi, t. i. orographiai részét már Hunfalvy János nemrég szakértő kritikával hozta szóba a magyar akademia egyik ülésében. Böhm Lénárttól mindenesetre különös gondolat volt, hogy midőn a „Bánság“ hegyeit ismertetni akarja, egy hosszú geologiai értekezést előre bocsát a földgolyó átalakulásáról, melyben csak ismétlését találtam Burmeister és Zimmermann tanainak. A következetesség azt kivánta volna, hogy midőn az első kötetben a „Bánság“ történetének irásához fogott, az emberi társaság keletkezéséről és alakulásáról szintén értekezett volna tüzetesben. A bányászat ismertetésénél a szerző szakértő kezek segélyével élhetett, és jó forrásból merített, hiszem is, hogy ezen fejezet statistikai és iparélet tekintetében a munka egyik maradandóbb becsü részét képezi. Kevésbbé elégit ki az érczes forrásokról szóló czikk, melyben sokszor nélkülözöm a legújabb kutatások eredményét. A vaskapunál 1856-ban a Dunahajózás könnyitésére tett munkálatok a szerző által már a munka elején elég terjedelmesen és méltánylólag hozatnak szóba, de joggal megvárta volna az olvasó, hogy midőn gróf Coronini nevét ez üdvös munkálatokkal hozza kapcsolatba, gróf Széchenyi István dicsőségét se felejtette volna ki, kinek áldásdús tevékenysége az anyagi érdekek mezején a Dunát is úgyszólván első oldá fel azon bilincsek alól, melyek arra a vaskapunál voltak verve.

Lennének ugyan még egynémely észrevételeim szerzők tévedéseire és kivált kihagyásaira nézve, de minthogy mindezek csak onnan származtak, mert monographusaink ritkán dolgoztak első forrásból; és mert inkább az előttem fekvő könyvekben valósággal előforduló állitásokról, mintsem a mulasztásokról, kihagyásokról — melyek felhordása igen messzire vezetett volna, — akartam véleményt mondani, nem zárhatom be soraimat jobban, mint azon ohajtással, hogy a kik a történetben a magistra vitae-t elismerik, midőn irni akarnak, leljék gyönyörüket nem azon könnyüségben, melylyel a közelükben levő adatokat egy egészszé összefüzhetik, hanem közéletünk még ismeretlen oldalainak feltüntetésében, még lappangott adatok felleplezésében, magyarázásában, multunk homályosabb szakainak felderitésében, és általjában azon forró szeretetben a tudomány minden vivmánya iránt, mely nélkül alig teszünk szolgálatot az igazságnak, és alig fogjuk lelkesiteni az olvasót azon tudomány iránt, melynek hiveiül szegődtünk.

PESTY FRIGYES.